

YUZ (JUZ) LARNING SURXON VOHASIGA KIRIB KELISHI VA ETNIK TARKIBI

Dulanov Otabek Yuldashevich,

*Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasi katta o'qituvchisi,**Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)**otabekdulanov56@gmail.com**UDK: 39:316.334.52(091)(575.151)**<https://orcid.org/0009-0008-1141-7475>*

Annotatsiya: Ushbu maqolada yuz (juz) larning Surxon vohasiga kirib kelishi va ularning hududiy joylashuvi shuningdek dahalarga bo'linishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: yuz (juz), Yuz-jilontamg'ali, Qarg'a, Iyarchi, Ko'sa, Potas, Bolaxo'r, Yo'rg'a, Bog'anali, Qoratamg'ali, qo'ng'iro't, uyg'ur-juzlar, ko'kan juzlar, tojik, kenagas, qozoyoqli, gardan.

Аннотация: В данной статье говорится о приходе жузов (джузов) в Сурханский оазис и их территориальном расположении, а также их разделении на дахи.

Ключевые слова: Юз (джуз), Юз-джилонтамгали, Ворона, Иярчи, Коса, Потас, Мальчикоед, Йорга, Боганали, Черноклювый, конг Ирот, Уйгуры, Кокан Жуз, Таджик, Кенагас, Казах, Гардан.

Abstract: This article talks about the arrival of the Juz (juz) into the Surkhan oasis and their territorial location as well as their division into dahas.

Key words: Yuz (juz), Yuz-jilontamgali, Crow, Iyarchi, Kosa, Potas, Boy-eater, Yorga, Boganali, Black-billed, kong' Irot, Uighurs, Kokan Juz, Tajik, Kenagas, Kazakh, Gardan.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Mamlakatimizning janubiy darvozasi hisoblanmish Surxon vohasi qadim va boy tarixga ega hisoblanadi. Surxondaryo viloyati geografik-iqtisodiy jihatdan mamlakatimizning geosiyosiy muhim strategik hududidir. Surxondaryo hududiy joylashuvi Amudaryo orqali janubdan Afg'oniston, shimoli-g'arbdan Turkmaniston, janubi-sharqdan Tojikiston bilan chegaradosh. Surxondaryo viloyatining umumiy maydoni 20,1 ming kv.km., 1774,4 mingdan ziyod aholisining 80 foizi qishloqlarda, 20 foizi esa

shaharlarda istiqomat qiladi. Viloyatda 14 ta tuman, 8 ta shahar, 7 ta shaharcha va 114 ta qishloq yig'ini mavjud.[1:5]

Surxondaryo hududi tog', tog' oldi, adirlik, cho'l, sun'iy sug'orma, lalmi, daryo bo'yi hududida yashovchi xalqlarning turmush tarzini o'zida ifodalaydi.

Surxon vohasi XVIII asr oxiri — XX asr boshlarida Buxoro amirligi tarkibiga kirgan. Bu davrda Boysun, Sherobod va Denov beklilari hududlari tadqiq etilayotgan mintaqa doirasiga kirgan.

Tadqiqotda qo'ng'iro'tlar kabi o'zbeklarning eng katta urug'laridan biri yuz (juz) lar bo'lib, Surxon vohasida ularning qarapchi hamda turkman-yuz guruhlar yashaydi. Ular asosan Sho'rchi, Oltinsoy, Denov va Uzun tumanlarida istiqomat qiladilar.[2:162-164]

Yuzlarning Markaziy Osiyoga kelishi, ijtimoiy turmushi va xo'jaligi xaqida o'z davrida N.A. Mayev, N.A. Aristov, V.V. Bartold, V.I. Lipskiy, L.P. Potapov, I.P. Magidovich, X. Doniyorov, B.X. Karmisheva kabi olimlar o'z ishlarida to'xtalib o'tganlar. X. Doniyorov «O'zbek xalqining shajara va shevalari» kitobida Toshkent, Sirdaryo va Samarqand viloyatlaridan olingan ma'lumotlar asosida yuzlarning qarapchi, marqa bolasi, rejab bolasi kabi uch guruhini keltirib o'tadi.[3:86]

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Tadqiqotda B.X. Karmishevaning ta'kidlashicha, turkman-yuzlarining Surxon-Hisor vohasiga kelib qolishi borasida uchta qarash mavjud: birinchisi, qo'ng'iro'tlar kabi «orqa yurtdan»; ikkinchisi, avlodlari yurti O'ratepa va Nurotadan. Sohibqiron Amir Temur davrida Surxon vohasida Turkman dasht mavjud bo'lib, rivoyatlarga qaraganda, Turkman

dasht Amir Temur otasining qo'rg'oni bo'lgan; uchinchi, Sulton Sanjar moziy tomonidan yuzta turkman oilasi ko'chirib keltirilgan. Shuning uchun ulardan tarqalgan avlodlar yuz (juz), ya'ni turkman-yuz deb nomlangan. Surxon vohasidagi yuzlar o'zlarining ota-bobolari Jizzax va Samarqanddan ko'chib kelganligini aytishadi.[4] X. Doniyorovning ta'kidlashicha, samarqandlik yuzlarning avlod-ajdodlari asli Hisor-Ko'lobdan kelgan.[5:86]

Tadqiqotda 1924-yilgi aholi ro'yxatiga asoslanib I. Magidovich quyidagi ma'lumotlarni taqdim etadi. O'zbek urug'lari orasidan «Qirq yuz» degan urug'lar ittifoqini (birlashmasini) ajratib, ularni qandaydir harbiy ma'noga ega bo'lgan urug'lar ittifoqining qoldig'i, deb hisoblaydi va bu ittifoqdagi ba'zi guruhlarini ham ko'rsatib o'tadi: marqa (Kofirnihon vohasida), xitoy-yuz (Qoratog'daryo vodiysida), qorapchi (Surxondaryoning yuqori oqimida), qirq (Qashqadaryo va Samarqandda) va yuz (Samarqandda). I. Magidovich etnografik hisobot ma'lumotlariga tayanib, yuz urug'ining Farg'ona, Xo'jand va Toshkent viloyatlarida ham istiqomat qilganligini ta'kidlaydi. Biz o'z tadqiqotimizda bu urug'lar ittifoqini quyidagi ilmiy asoslangan bo'limlarga ajratib o'rgandik. Qorapchi va marqadan tashqari, so'rov natijalariga asoslanib, biz yuz urug'i tarkibiga yana ikkita urug'ni kiritdik: vaxtamg'ali (yoki baxtamg'ali) va jilontamg'ali. So'rovlar natijasida bu ikki urug' yana mayda dahalarga bo'linishi aniqlandi:

Yuz-jilontamg'ali

1. Qarg'a	5. Bolaxo'r
2. Iyarchi	6. Yo'rg'a
3. Ko'sa	7. Bog'anali
4. Potas	8. Qoratamg'ali [6:162]164]

Qayd etilgan kesovli va qoziyoqli urug'lari xususida N.F. Sitnyakovskiy tuzgan o'zbeklarning qo'ng'iro't urug'i geneologik jadvalida qoziyoqli va kesovli vaxtamg'ali qabilasi tarkibida, ko'sa esa qo'shtamg'ali tarkibida ko'rsatiladi, qoziyoqli esa, biz yuqorida qayd etganimizdek, qo'ng'iro't urug'i tarkibida gavdalanadi. I. Magidovichda ham

qoziyoqli qo'ng'iro't urug'i tarkibiga kiritilgan. Yuz urug'ining mayda guruhlariga ham odamlarning laqabi bo'yicha nomlash odat bo'lgan. Sho'rchi tumani Ko'ltepa va To'la qishloqlarida istiqomat qiluvchi 81 yoshli Toyir Berdiyev va 72 yoshli Xursand Ismoilovlar bergan ma'lumotlarga ko'ra, yuz urug'i tarkibida qo'yidagi mayda guruhlar yoki laqab bilan aytiladigan urug'-qarindosh jamoalari bo'lgan: 1. Xalfabachcha (ustaga taalluqli bola, shogird). 2. Yungbachcha (jun bosgan bola). 3. Saribachcha (sariq bola, sariq kishining bolasi). 4. Ko'sa (soqoli yo'q). 5. Bangibachcha (nasha chekadigan kishining bolasi). 6. Kalbachcha (sochi yo'q kishining bolasi yoki sochi yo'q bola) va hokazo.

Yuz urug'i to'g'risidagi ma'lumotlar qadimiy manbalarda uchramaydi. Yozma manbalarda na turk, na mo'g'ul qabilalari tarkibida bu urug' haqida fikr yuritilmaydi. Xususan Surxondaryoga qanday kelib qolganliklari haqida ham aniq ilmiy etnografik manbalar hozirgacha to'liq yoritilmagan. Faqatgina o'zbeklarning yuz urug'i XVI asrdan boshlab Buxoro, Samarqand, XVII asrdan boshlab Xo'jand va O'ratepada yashagan aholi tarkibida yashaganligi ba'zi bir manbalarda qayd etilgan. Ushbu ma'lumotlarga asoslanib, yuz urug'i Surxondaryo viloyatiga Buxoro va Samarqand hududlaridan ko'chib kelib joylashgan, degan mulohazani bildirish mumkin. Chunonchi, bu borada yuqorida eslatib o'tilgan Sho'rchi tumani To'la qishloq fuqarosi Xursand Ismoilovning ma'lumotiga ko'ra, qachonlardir yuz urug'i «Qirq yuzdan» ajralib chiqqan va Jizzaxdan ko'chib kelgan. Boshqa dalillarga kelsak, ularning shevasi, bizning kuzatuvlarimizga qaraganda, qo'ng'iro'tlarning shevasiday, ya'ni ular ham «j» lab qipchoq lahjasida gapirishadi.[7]

O'rganilayotgan hududda keng tarqalgan qavmlardan biri yuzlardir. Yuzlar asosan Surxon vohasining yuqori va o'rta qismida yashaydilar. Surxon vohasida yuzlarning yirik bo'linmasi turkman-juzlar keng tarqalgan. Ular joylashgan hudud ilgari sug'orish uchun qulay bo'lgan va oktyabr (1917-y) to'ntarilishigacha doimiy ravishda o'troqlasha boshlaganlar. Surxon vohasida yuzlarning

qarapchi hamda turkman-juz guruhlarida yashashgan. Ular asosan Shoʻrchi, Oltinsoy, Denov tumanlarining Tolli, Obodon, Xoʻjasoy, Xayrobod, Hazarboʻgʻ qishloqlarida turishgan. Yuzlarning qarapchi urugʻi asosan Oltinsoy tumanining Obshir, Jobu, Degrez, Chinor, Bodihavo qishloqlarida joylashgan. Juzlar asosan Vaxshivor zonasini egallagan. Vaxshivor guruhi: 8 ta qishloqdan iborat, yaʼni Katta Vaxshivor, Kichik Vaxshivor, Lukka, Badihavo, Chinor, Zardaql, Obshir, Toʻxtamish qishloqlaridir. Katta Vaxshivorda juzlar Samarqand va Gʻuzordan kelgan turli oʻzbek urugʻlari, yaʼni kaltatoylar, turklar, hardurilar va toqchilar bilan aralash yashaydi, kichik Vaxshivorda turklar, juzlar bilan birga yashaydi, Lukkada-turklar, Bodihavoda juz-qarapchilar, Zardaql va Chinor qishloqlarida uygʻur-juz, gardan juz, qarapchi juz urugʻining shaxobchasi yashaydi. Zardaql qishlogʻi Chinor qishlogʻidan ajralib chiqqan. Obshir qishlogʻida qoʻngʻirotlar, juzlar, uygʻur-juzlar, koʻkan juzlar, tojiklar, kenagaslar aralash yashagan. Toʻxtamish qishlogʻida juzlarning qozoyoqli va gardan shaxobchalari yashaydi [8:53-54]

Vaxtamgʻalining alifli urugʻi Jindibuloq (Oltinsoy tumani) da, kesovli urugʻi Obodon, Tolli (Shoʻrchi tumani) hamda Hazarboʻgʻ (Denov tumani) da, joriqbosh urugʻi Yalti va Sovjironda, qozoq urugʻi Mirishkor va Olatemirda, qoʻshtamgʻali urugʻi Kultepada, qozoyoqli urugʻi Xoʻjasoat, Qumpaykal, Toʻxtamish, Loʻkka (Oltinsoy tumanida), boʻgajili urugʻi Hayrabod (Denov tumani) da va boshqa hududlarda yashaydilar.[9]

Jilontamgʻalilarning koʻsa urugʻi Toʻla, Olatemir (Shoʻrchi tumani), Paxtakor, Ikkiroz, Degrez (Oltinsoy tumani), iyarchi urugʻi Oxunboboev, patos urugʻi Xidirsho, Dugʻoba, Ikkiroz, Mormin, Sayrak, Qoratepa, Jolti, Moʻminqul (Oltinsoy tumani) da, bolaxoʻr urugʻi A. Safarov fermer xoʻjaliklari uyushmasi (Shoʻrchi tumani) da, Sayrak (Oltinsoy tumani) da, qargʻa urugʻi Tolli fermer xoʻjaliklari uyushmasida, yoʻrgʻa urugʻi Ijtimoiyot fermer xoʻjaliklari uyushmasida, bogʻonali urugʻi 8-mart fermer xoʻjaliklari uyushmasi (Denov tumani) da, Boshtepa (Shoʻrchi tumani) da, qoratamgʻali

urugʻi Regar atroflarida yashaydilar.

Vaxtamgʻali urugʻining yuqorida 8 urugʻga boʻlinishini taʼkidlagan edik. Vaxtamgʻalining alifli urugʻi besh ota alifli deb – boʻkay, kakuvot, beshbotir, bolxi, chuluqqa boʻlingan.

Qozoq urugʻi toʻrt ota qozoq deb – koʻk kalabosh, kirmoli, oʻntoʻrt, goʻrga sigʻmasga boʻlingan.

Qozoyoqli urugʻi oʻn ota qozoyoqli deb – tuyajaq, koʻrnovuz, hayitqoraqosh, galahaya, qovchin, olchin, paritoʻp, kuyabosh, kaltoʻp, goʻrxovga boʻlingan.

Kesovli urugʻi toʻqqiz ota kesovli deb – xalfabachcha, kalbachcha, qozibachcha, saribachcha, junbachcha, cholishbachcha, oynakoʻz, goʻrga sigʻmas, badirga boʻlingan.

Urugʻlarning bu kabi nomlanishida oʻtmishda boʻlib oʻtgan voqea-hodisalar sabab boʻlgan. Masalan, qozoyoqli deb nomlanishi haqida xalq orasida shunday rivoyat mavjud: «Sirdaryoda bir podsho boʻlib, qozisi bilan er-suv masalasida tortishib qoladi. Aholining maʼlum qismi qozini qoʻllab-quvvatlaydi. Podsho qozini oʻldirmoqchi boʻlganda, podsholikda xizmat qiladigan bir kishi qoziga podshoning niyatini aytadi. Shunda qozi oʻzining tarafdorlari bilan tunda podsholik hududidan qochadi. Hozirgi Surxondaryo hududlariga kelib joylashadi. Qozoyoqlilar qozi bilan kelgan kishilar avlodidir».[10]

Yuzning katta urugʻlaridan yana biri bu qarapchi urugʻi boʻlib, qarobchilar Oltinsoy tumanining Obshir, Chuqur Obshir, Jobu, Degrez, Ovchi, Zardaql, Toʻxtamish, Chinor, Bodihavo qishloqlarida, Shoʻrchi va Denov tumanlarining Oxunboboev fermer xoʻjaliklari uyushmasida yashaydilar.

Qarapchi deb nomlanishi haqida shunday rivoyat bor: «Amir zamonida 40 ta qaroqchi boʻlib, bu qaroqchilar amir yasovullari tomonidan qoʻlga olinadi. Qaroqchilarni oʻldirtirishga amirning koʻzi qiymaydi. Chunki ularning har biri bir yurtga bek boʻladigan sogʻlom, baquvvat yigitlar boʻlgan. Shundan soʻng amir bularning har birini bir qishloqqa boshliq qilib joʻnatgan. Shundan tarqalgan bu urugʻ qaroqchi soʻzining buzilib talaffuz qilinishidan

qarobchi deb atalib ketgan».[11] Qarapchilar bir necha urug‘ga bo‘linib, gardon, chichqoq, xolmat, ko‘kan, ashurbek, jahastubi, gadoyxo‘ja urug‘laridan iborat. Qarobchilarning Surxon vohasiga kelishini So‘fi Olloyor bilan bog‘laydilar. Qarobchilar u kishi bilan birga. Kattaqo‘rg‘ondan kelishgan deb, e‘tirof etishadi.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib qayd etish kerakki, O‘zbekistonning turli tarixiy-etnografik mintaqalarini o‘rganish dolzarb

muammolardan biri sifatida e‘tirof etilmoqda. Bunda Respublikaning boshqa tarixiy-etnografik mintaqalari qatorida Surxon vohasida yuz (juz) larning hududiy joylashuvidagi etnik o‘ziga xosligi (XVIII asr va XX asr boshlari)ni tahlil etish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Surxon vohasida yuz (juz) larning hududiy joylashuvidagi etnik o‘ziga xoslikni o‘rganish maqsadida voha o‘ziga xos tarixiy-etnografik mintaq bo‘lib, ushbu hudud mamlakatimiz janubidagi eng qadimgi shaharsozlik madaniyati markazlaridan biri bo‘lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Surxondaryo viloyati statistika boshqarmasi. Termiz, 2-kitob, 2022 yil. Ma’lumot hisoboti №-1. -B.5.
2. Dala yozuvlari. 2019-2020 — yillar. Bu haqida yana qarang: Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX вв.). Материалы к исторической географии Средней Азии. –Ташкент, 2001. –С. 162-164.
3. Doniyorov X. O‘zbek xalqining shajara va shevalari. –Toshkent, 1968. –B. 86.
4. Dala yozuvlari. 2020 yil. Sho‘rchi tumani To‘la qishlog‘i.
5. Doniyorov X. O‘zbek xalqining shajara va shevalari. –Toshkent, 1968. –B. 86.
6. Dala yozuvlari. 2019 yil. Oltinsoy tumani Botash qishlog‘i.
7. Tursunov N.N. Janubiy O‘zbekiston aholisi moddiy madaniyatidagi transformatsion jarayonlar. –T.: “Yangi nashr”, 2019. –B.53-54.
8. Dala yozuvlari. 2019 yil. Oltinsoy, Sho‘rchi, Denov tumanlari.
9. Dala yozuvlari. 2021 yil. Sho‘rchi tumani Shaldiroq qishlog‘i.
10. Dala yozuvlari. 2019 yil. Sho‘rchi tumani To‘la qishlog‘i, 2020 yil. Oltinsoy tumani Degrez, Jobu, To‘xtamish, Obshir, Chuqur Obshir, Zardaql, Chinor, Bodihavo qishloqlari. 2020 yil. Denov tumani Oxunboboyev jamoa xo‘jaligi.
11. Dala yozuvlari. 2020 yil. Oltinsoy tumani Chuqur Obshir qishlog‘i.